

הכרעה על פי נטיית הלב

הרמב"ם (פרק כ"ד, הלכה א'), נותן מקום חשוב להתרשמות הדיין ולתפיסה שלו את האמת, עד כדי כך שהוא שואל מדוע צריך עדות אחרי שניתן לפסוק על פי התרשמות הדיין, וזה לשונו:

יש לדיין לדון בדיני ממונות על פי הדברים שדעתו נוטה להן שהן אמת והדבר חזק בלבו שהוא כן אף על פי שאין שם ראיה ברורה ואין צריך לומר אם היה יודע בודאי שהדבר כן הוא שהוא דן כפי מה שיודע... שאין הדבר מסור אלא ללבו של דיין לפי מה שיראה לו שהוא דין האמת, אם כן למה הצריכה תורה שני עדים שבזמן שיבואו לפני הדיין שני עדים ידון על פי עדותן אף על פי שאינו יודע אם באמת העידו או בשקר.

כלומר, כאשר הדיין מגיע למסקנה מבוססת בעקבות בחינת הנתונים והנסיבות, אף שאין לו ראיה פורמלית, הדבר מקנה לו אפשרות להכריע, ובתנאי שהדיין מצא את הדברים "חזק ונכון בלבו".

בהמשך ההלכה כותב הרמב"ם כי בזמן הזה אין לסמוך על התרשמות הדיין משום ירידת הדורות, וזה לשונו:

כל אלו הדברים הן עיקר הדין, אבל משרבו בתי דינים שאינם הגונים, ואפילו היו הגונים במעשיהם אינם חכמים כראוי ובעלי בינה – הסכימו רוב בתי דיני ישראל... ולא ידון הדיין בסמיכת דעתו ולא בידיעתו, כדי שלא יאמר כל הדיוט לבי מאמין לדברי זה, ודעתי סומכת על זה.

דבריו הובאו להלכה על ידי שולחן ערוך (חושן משפט סימן טו) אך על אף הסתייגות זו של הרמב"ם ישנה משמעות להתרשמות הדיין וכפי שמובא שם ביחס לדיו מרומה, וזה לשונו:

הדיין שבא לפניו דין שיודע שהוא מרומה... יסלק עצמו מדין זה וידוננו מי שלבו שלם בדבר, והרי הדברים מסורים ללב.

אולם כבר העיר הסמ"ע (ס"ק טו, והש"ך שם, ס"ק ו, בשם המהרי"ק):

דאף בזמן הזה מוטל על הדיין לדון על-פי האמת שנתאמת לו ולא על-פי הטענות, אם הם מכחישות האמת.

וכך פסק בפתחי תשובה (חושן משפט סימן טו ס"ק ט) בשם תשובת שבות יעקב כי דווקא בזמן הזה ישנו מעמד חשוב להתרשמות הדיין:

היכא דאיכא אומדנות טובא ולבו של הדיין שלם בדבר והוא מומחה בדורו ומוחזק איש ישר שאינו נושא פנים, מותר לדון ע"פ האומדן אף בזה"ז, וכ"כ בתשובת עבוה"ג סי' צ"א. ונ"ל דגם רמ"א אף שסותם בסימן ט"ו כדעת הרמב"ם, מ"מ בס"ס צ"ט [סעיף ח'] כתב בהגה, מי שבא להפקיע תק"ח בערמה ותחבולות וכ"ש לגזול של חבירו, חייבים חכמי הדור לבטל כונתו אף על פי שאין כאן ראייה רק אומדנות מוכיחות היטב, ע"כ. ואדרבה נ"ל דעכשיו יותר יש לדון על פי האומדן והיושר, דהרי הסכמת האחרונים דהאידינא לית דיידע למידן דין תורה כו', רק שצריך כל דיין להיות מתון בדין בכל מאמצי כחו ולדון דין אמת, ואם רואה שהדין מרומה יכול לדון ע"פ האומדן לראות לפשר הדבר או להפך השבועה על שכנגדו כו', רק שיהא כונתו לשם שמים, עכ"ל:

סיכום זאת הרב חיים דוד הלוי (דבר המשפט הלכות סנהדרין פרק כד):

בידיעה ברורה של הדיין בלא אמדן דעת גם עתה דיינינן עפ"י דינא דגמרא... ומסתברא הכי דאף שכתב הרמב"ם בה' סנהדרין שעתה רבו בתי דין שאינם הגונים במעשיהם, לא חלילה ברשיעי עסקינן,

אלא שאינם מדייקים כל צרכם בדברים התלויים באומדן דעת מתוך קלות דעתם, ואפילו באומדן כל שהו כגון אם המת היה אמוד להיות בעל רכוש כזה או לא, אף אם היה ידו ומבאי – ביתו, וחשוד בקלות לטעות... נמצינו למדים דבאומדנא הקרובה לידיעה ברורה וכ"ש ידיעה ממש של הדיין יתכן שגם רמב"ם יסבור שאפשר להוציא ממון אף האידנא, והסכמת רוב ב"ד של ישראל לא חלה בזה. בהא סלקינן ובהא נחתינן, שדייני ישראל הדנים עפ"י משפטי התורה וחוקיה, מצווים לדון לפי האמת שמתבררת להם, ולא עפ"י העדויות והראיות שהובאו בפניהם כמות שהן, ויכול גם לסמוך על אומדן דעתו כשהדברים ברורים וידועים.⁷⁷

אם כן התרשמות הדיין היא דבר חשוב על אף שאין עדות ברורה, ובלבד שהוא משוכנע בכך לגמרי.

אומדנא

בדיני נפשות הדבר ברור שלא הולכים אחר אומדנא אפילו במקום שהנסיבות כמעט ודאיות שהנאשם ביצע את העבירה, וכך נאמר בגמרא⁷⁸:

תניא אמר ר' שמעון בן שטח אראה בנחמה אם לא ראיתי אחד שרץ אחר חבירו לחורבה ורצתי אחריו וראיתי סייף בידו ודמו מטפטף והרוג מפרפר ואמרתי לו רשע מי הרגו לזה או אני או אתה אבל מה אעשה שאין דמך מסור בידי שהרי אמרה תורה (דברים יז ו') על פי שנים עדים יומת המת.

77. הרב הרצוג (אוסף פסקי דין של הרבנות הראשית לארץ ישראל חלק ב עמוד 14) כתב: "ועל כל פנים באם הדיין מכיר שהדברים אמיתיים והדבר חזק בלב הדיין שהוא כך – סומכים גם על עדות פסולין".

78. סנהדרין לז:

אמנם, בדיני ממונות מצאנו שנחלקו בדבר תנאים⁷⁹:

שור שהיה רועה ונמצא שור הרוג בצדו אע"פ שזה מנוגח וזה מועד ליגח זה מנושך וזה מועד לישוך אין אומרים בידוע שזה נגחו וזה נשכו. רבי אחא אומר גמל האוחר בין הגמלים ונמצא גמל הרוג בצדו בידוע שזה הרגו.

ומסבירה הגמרא⁸⁰ שנחלקו חכמים ור' אחא אם בדיני ממונות הולכים אחר אומדנא או לא:

בדיני נפשות הוא דלא אמדינן הא בדיני ממונות אמדינן כמאן כר' אחא דתניא ר' אחא אומר גמל האוחר (מתאוה לנאקה) בין הגמלים ונמצא גמל הרוג בצידו בידוע שזה הרגו.

רוב ראשונים פסקו הלכה כחכמים, שאין הולכים בממון אחר אומדנא. וכך פסק הרמב"ם⁸¹:

שור שהיה רועה על גבי הנהר ונמצא שור הרוג בצידו, אע"פ שזה מנוגח וזה מועד ליגח, זה מנושך וזה מועד לישך, אין אומרים בידוע שזה נשכו וזה נגחו, ואפילו גמל האוחר בין הגמלים ונמצא הרוג בצידו אין אומרים בידוע שזה הרגו עד שראוהו עדים כשרים.

המפרשים חילקו בין סוגים של אומדנות, יש אומדנא שניתן לסמוך עליה לחייב ממון או להעניש ויש אומדנא שלא, להלן סיכום הדעות השונות בכך:

79. בבא בתרא צג.

80. סנהדרין לז:

81. הלכות נזקי ממון פרק ח' הלכה יד. וכ"כ המאירי בחידושיו על שבועות לד. וכן פסק השו"ע חו"מ סימן תח ב'

המהרי"ק⁸² כתב:

אפילו הכי לא קשה מידי, דודאי דכל היכא שהמעשה מבורר אצל הדיינים אלא שאנו מסופקין באומדן דעת הנותן או המוכר או המגרשה אזלינן בתר אומדנא, אבל היכא דלא נתברר גוף המעשה אצל הדיינים כי ההיא דגמל אוחר כו' דאין ידוע לנו אם נגחו ואם לאו אלא מתוך אומד, בהא ודאי פליגו רבנן עליה דרבי אחא. וקיימא לן כוותיהו לדעת הפוסקים הנזכר למעלה.

המהרי"ק קובע כי ניתן לסמוך על אומדנא כאשר המצב העובדתי מוסכם אלא שיש ויכוח על הכוונה של המעשה ועל כך יכולה האומדנא לתת מענה. לדעת בעל 'נתיבות המשפט' רק באומדנא כללית, שכולם יודעים אותה, ולא רק הדיינים מעריכים כך, יש בכוחה להוציא ממון. כוחה של אומדנא הידועה לכולם הוא גדול. אך בידיעה ואומדנא פרטית של הדיין אין להוציא ממון או להעניש⁸³. בעל הנחל יצחק סובר שאפשר לסמוך על אומדנא רק כאשר לדיין עצמו ברור בוודאות מכח הנסיבות שזה נכון, אך אם הוא שמע מפי אחר, אפילו שהוא משוכנע שזה נכון, הוא יכול רק להחזיק ממון ולא להוציא⁸⁴.

לדעת הרב קוק שו"ת עזרת כהן (ענייני אבן העזר סימן מא) כאשר ישנה אומדנא המתקבלת על ידי מספר רב של תימוכין אזי ניתן לתת לה משקל, וזה לשונו:

נראה שדוקא בדבר פרטי לפסוק שתמיד יהי' הדין לסמוך על אומדנא מיוחדת, לא אזלינן בתרה, דשמא ישתנה הענין ובזמן אחר לא יהי' הענין מכריח כ"כ... אבל בדרך כלל במקום שמתברר להדיין, בכלל אמיתת הענין, לא ע"פ איזה פרט של אומדנא, אלא מההקף של

82. שו"ת מהרי"ק סימן קכט.

83. חו"מ סימן טו ס"ק ב'

84. חו"מ סימן טו

כמה ענינים ביחד, זהו ענין ברור, שע"ז לא שייך כלל לומר דל"א בתר אומדנא. וע"כ אף על גב דקיי"ל דלא כרב אחאי היינו לסמוך תמיד על פרט זה, אבל אם באותו המאורע מתברר לדיין ביחוד שהאמת הוא באופן מיוחד דנין על פיו מדינא.

חשש מפני הרשעת שווא

הרמב"ם מזהיר מפני הרשעות שווא בדיני נפשות, אך נראה שאזהרה זו תקפה גם לבית הדין למוגנות. מדברי הרמב"ם (ספר המצוות, רצ) משתמע שזו שזו הדרכה כללית לכל מצב שבו יש לדיין ספק באומדנא – הרי שיש להעדיף את חזקת הכשרות של החשוד מפני חשש להרשעת שווא, וזה לשונו:

יותר טוב ויותר רצוי לפטור אלף חוטאים, מלהרוג נקי אחד ביום מן הימים... ואילו הרשתה תורה לקיים עונשים ב'אפשר' הקרוב מאד, אשר כמעט קרוב למחויב המציאות, כדוגמת מה שהזכרנו – כי אז היו מקיימים את העונשים במה שהוא יותר רחוק מזה, ובמה שהוא עוד יותר רחוק, עד שיקיימו את העונשים וימיתו בני אדם בעוול, באומדן קל לפי דמיון השופט. לפיכך, סתם יתעלה את הפתח הזה, וציוה שלא יקוים שום עונש, אלא עד שיהיו שם עדים המעידים שברור להם אותו המעשה, בירור שאין בו שום ספק, ואי אפשר להסבירו אחרת בשום אופן. ואם לא נקיים את העונשים באומדן החזק מאד – הרי לא יוכל לקרות יותר משנפטר את החוטא; אבל אם נקיים את העונשים באומדן ובדימוי אפשר שביום מן הימים נהרוג נקי. ויותר טוב ויותר רצוי לפטור אלף חוטאים, מלהרוג נקי אחד ביום מן הימים"

לכן, הדיין צריך לשים לבו להערת הרמב"ם ולזכור כי הסתמכות על אומדנא אישית עלולה להביא למצב שבו הדיין מתרשם מדברים קלושים ועל סמך

זאת מחליט להרשיע אדם בחינם, לכן כאשר קיים ספק, עדיף להחמיר בדיני הראיות⁸⁵.

אומדנא מוכחת

'אומדנא דמוכח' היא הערכה חזקה ומבוססת, ועל כן יכול הדיין להתחשב בה גם בזמן הזה. כך עולה מדברי שולחן ערוך (חושן משפט סימן צ, טז), שפסק, במקרה שאדם נחבל ע"י אדם אחר ועדים מעידים שלא היה בנמצא אלא הנאשם, ולא היה אפשרות להסביר את המכה בכך שהנחבל חבל בעצמו – החובל חייב לשלם על סמך ההערכה זו. וכך מפורש בדברי הרא"ש (כלל קז סימן ו) למרות שבד"כ לא פוסקים על פי אומדנא, בכ"ז כאשר זו אומדנא דמוכח – ניתן לפסוק על פיה:

וצריך הנתבע להשיב על כל מה שישאל הדיין. ואם אינו רוצה להשיב לדיין, ומכסה ומעלים דבריו, ומשיב תשובות גנובות, כדי שלא יוכל הדיין לעמוד על אמתת הדין... ועל זה ועל כיוצא בזה נאמר: אין לו לדיין אלא מה שענינו רואות.

וכיון שנראה לדיין שאם היה זה משיב על שאלותיו היה הדבר מתברר, ומחמת שלא יתברר הוא כובש דבריו, ויעשה הדיין כאלו השיב ונתברר שקרו, ויחייבנו מאומד הדעת, אעפ"י שאינו יכול לברר שקרו בביאור ובפי'. מאחר שהעדר הביאור בא מחמת רמאותו, שאינו רוצה להשיב

85. ועיין רמב"ם פ"ט מהלכות זכיה ומתנה הלכה יט הפוסק במקרה שיש בו ספק באומדן הדעת – העמד נכסים בחזקת נותן קיימי, וכתב הטור חושן משפט סימן ר"נ בשם אביו הרא"ש "דכיון דלא אפשריטא אין מבטלין את ההפקר שהרי אנו באים לבטל מעשיו מכח אומדנא ואין מבטלין מעשה אלא היכא דבריר לן האומדנא", עיי"ש בבית יוסף ובסמ"ע סק". וקצות החושן שם סק"ה ביאר את דעת הרא"ש "דכיון דקי"ל דברים שבלב אינם דברים אלא מכל מקום יש דברים שהולכים אחריהם אע"פ שהם דברים שבלב כיון שהוא בליבו ובלב כל אדם, אמנם באומדנא זו כיון דהגמרא מספק"ל שוב אין אומדנא ברורה וע"כ אפילו אם מחשבת הנותן על דעת כן – הווה ליה דברים שבלב".

על חקירות ודרישות כדי שיתברר שקרו, אומדנא דמוכח הוא, ורשאי דיין מומחה לדון באומדנא דמוכח כזה⁸⁶.

גם הרמ"א (שו"ת סימן לג) פסק שניתן לדון באומדנא דמוכח:

גם הדיינים יודעי דת – ידונו לפי אומד דעתן אם הוא אומדנא המוכחת. כי אומדנא המוכחת הוא הדין לאמתו, כמו שמצינו במעשה של שלמה⁸⁷.

למעשה, כל מקרה שאין בו עדות גמורה יש לבחון את משקלה של האומדנא על פי השיטות השונות.

86. הובאו דבריו להלכה בשולחן ערוך חושן משפט טו, ד.

87. עיין שו"ת שבט הלוי (חלק ח סימן ש).